

■ Köblös Adél*

Polgári eljárásjog itt és ott

Modigliani

A világon számos, egymástól nagy vonalaiban és részleteiben is eltérő polgári perjogokkal találkozunk. A sokféleség a bírósági rendszerek, az elérni kívánt célok, és általában az igazságszolgáltatásról és az igazságról vallott felfogások sokszínűségéből fakad. Az utóbbi évek, évtizedek fejlődési tendenciáit leegyszerűsítően annyiban lehetne összefoglalni, hogy fő célkitűzéssé – a gazdasági és társadalmi háttér jelentős átalakulása, elsődlegesen a gazdasági életet érintő globalizáció és az információs társadalom megjelenése miatt – az olcsó, gyors és egyszerű polgári igazságszolgáltatás vált. Az új törekvések már nem egyeztethetők össze a régi eljárásjogi intézményekkel, egyesektől meg kell válni, újakkal kell helyettesíteni őket. A reformok azonban ésszerűen és hatékonyan csak úgy vihetők végbe, ha tudjuk, mivel rendelkezünk jelenleg, és ebbe hogyan illeszthetők bele az új követelmények által generált – hol teljesen új, hol pedig más jogrendszerekből átvett – intézmények.

Az új célok megjelenése mellett is azonban az igazságszolgáltatás csak igazságszolgáltatás marad, így nem feledkezhetünk meg a hagyományos funkciókról sem.

Ebben a dolgozatban arra törekszem, hogy az angolszász és a kontinentális eljárásjogok összehasonlításán keresztül felvázoljam, milyen feladatai vannak most, a XXI. század elején a polgári perjogoknak, és ezeket a feladatokat milyen eszközökkel próbálják megvalósítani. Ennek a két jogcsaládnak a kiemelését az angol polgári eljárásjogban az utóbbi években bekövetkezett jelentős változások teszik időszerűvé. A Lord Woolf nevével fémjelzett reformok eredményeként az angol perjog ugyanis jelentősen közeledett a kontinentális államok „inkvizitórius” eljárásjogához.¹ Pár évtizeddel ezelőtt ugyan ki gondolta volna, hogy a *common law* eljárásjog őshazájában

* A Szerző egyetemi tanársegéd az SZTE ÁJTK Polgári Jogi és Polgári Eljárásjogi Tanszékén

¹ Lásd: Woolf Report, illetve Köblös Adél: Angol polgári eljárásjog a csatornában? Jogtudományi Közöny 2002/6. 291-296. oldal

válnak hűtlenné a gyökerekhez? Az adverzariálisként jellemzett angolszász perjog ma már sokkal jobban jellemzi az Amerikai Egyesült Államok polgári eljárásjogát, mint Angliáét, s úgy tűnik, egyelőre nem is kívánnak ettől elszakadni. Az új kihívások, mindenesetre, ott fognak dörömbölni az amerikai esküdszéki rendszer ajtaján is.

A dolgozat elejére kívánkozik még annak megemlítése, hogy az összehasonlítás alapját képező két jogcsaládon belül az egyes államok polgári eljárásjogai között is nagyon sok a különbség, így mindaz, amit a következőkben kifejtök, csak nagy általánosságban igaz, és nem feltétlenül jellemzi az adott jogcsaládhoz tartozó valamennyi konkrét állam perjogát. Másrészt, bár a perjog és az eljárásjog kifejezés egymással nem azonos kategória, ebben a dolgozatban a kettőt egymás szinonimájaként használom, mivel a legtöbb államban a nemperes eljárások alapjait is a perjogi alapelvek határozzák meg.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi is a polgári igazságszolgáltatás célja, akkor az első dolog, ami rögtön eszünkbe jut, hogy természetesen a jogviták megoldása. A polgári eljárásjog mint tantárgy oktatása során is az elsők között merül fel annak tisztázása, hogy mire is jó az eljárásjog. A „kályha”, ahonnan elindulni szokás nem más, mint hogy bármilyen közösségről legyen is szó, az egészen biztos, hogy tele van konfliktusokkal, melyeket így vagy úgy, de fel kell oldani.² Ha a konfliktusmegoldás ősi eszközeit kutatjuk, akkor a bosszúhoz, ehhez a sajátos egyéni vagy csoportos konfliktuskezeléshez jutunk vissza. Szemet szemért, fogat fogért – hangzott az ősi törvény. Már messze magunk mögött hagytuk azokat az időket, amikor a közösség tagjai az őket ért sérelmekért ily módon vettek elégtételt, de azért nyomokban még a modern jogállamokban is fellelhető.³ Hosszú lenne annak bemutatása, hogyan jutottunk el a bosszútól az államilag szervezett bíróságok általi vitamegoldáshoz, csupán arra szeretnék utalni, hogy máig él az a felfogás, hogy az állami igazságszolgáltatás az ősi bosszút helyettesíti, mert ez utóbbi összeegyeztethetetlen egy jól szervezett és fejlődőképes társadalommal.

A kontinentális és az angolszász jogcsalád a fenti cél elérését más úton-módon látta megvalósíthatónak. Az ideálisnak tekintett eszközök és módszerek megválasztásának gyökereit az eltérő társadalmi fejlődésben, az igazságról alkotott elképzelésekben, valamint az egész jogrendszer eltérő fejlődésében lelhetjük fel.

Az angolszász államokban a jog bölcsőjének a bírói gyakorlatot tekintik. Ennek ellenére, hogy itt nem történt meg a római jog recepciója, megjelenési formájában az angol jog sokkal inkább hasonlít a római jogra, mint a kontinentális. Ennek oka az, hogy mindkét jog alapvetően eljárásjogként létezett, vagyis csak akkor ismerték el valakinek a jogát valamire, ha a kikényszerítéséhez megfelelő eszközök – eljárási formák – álltak rendelkezésre. Alanyi jog eljárási jogosultság nélkül nem létezett. Az angol jogban az anyagi és az eljárásjog hosszú ideig nem vált külön, alanyi jog csak a védelmére szolgáló kereseti forma függvényében létezett. Erre vezethető vissza – többek között

² Lásd például: Kengyel Miklós: Magyar polgári eljárásjog, Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 27. oldal; Gáspárdi László: Polgári perjog – Általános rész, KJK, Budapest, 2003, 21. oldal, lásd még a Pp. 1. §-át

³ A magyar jogban például – most csak a polgári jog területén maradván – ma is megengedett, hogy valaki önhatalommal szerezze vissza vagy védje meg birtokát, ha más eszköz, vagyis a közigazgatási vagy bírósági eljárás igénybevétele, az idővesztésre is tekintettel, a sikeres birtokvédelmet meghíúsítaná. (Ptk. 190. §)

– az eljárási formák igen nagy száma és általában az eljárások bonyolultsága. Csak az 1873-75. évi *Judicature Acts* eredményeként vált el egymástól a jog ('right') és a kereset ('action'), és ezzel együtt a bírósági rendszert is leegyszerűsítették. A reformok több következménnyel is jártak. Egyrészt szükségszerűvé vált az eljárásjog egyszerűsítése: a túlságosan is formakötötté vált eljárások tengerében könnyen előfordulhatott volna, hogy bár a felperest megillette az állított alanyi jog, ha nem a megfelelő kereseti formában indított eljárást, az a pervesztességéhez vezethetett volna. A szétválás következtében, másrészt, az anyagi jog fokozatosan „igen gazdaggá és olyan szabályozottá vált, mint a kontinens országainak jogrendjei”.⁴ Itt kell megemlítenünk azt is, hogy az anyagi jog megerősödésével új kérdéssel találták szemben magukat az angol jogászok. Addig ugyanis, amíg az anyagi és az eljárásjog egységes volt, a felek rendelkezési joga töretlenül érvényesülhetett, igazság csak a kettejük relációjában volt értelmezhető: vagy a felperesnek, vagy az alperesnek volt igaza, a bírónak, illetve az esküdteknek csak választania kellett a kétféle igazság közül. Mihelyt azonban az anyagi jog önálló értékek hordozójává vált, megjelent a „felek igazságától” független, anyagi vagy objektív igazság felderítésének igénye. Mint a későbbiekben erről részletesebben szó lesz, a felek széleskörű perbeli hatalmára épülő *common law* perjog – az alapideológia ellenére – nem biztosítja megfelelően az anyagi igazságon alapuló konfliktusmegoldást. Az anyagi jog önállóvá válása, harmadrészt, megkívánta, hogy egyetlen személynek se álljon módjában jogellenes magatartást tanúsítani csak azért, mert senkinek nincs egyéni keresetindítási joga. Ezért megszülettek azok az eljárásjogi lehetőségek, amelyeknek célja elsősorban a jog mint olyan érvényre juttatása és végrehajtása függetlenül a közvetlenül kárt szenvedett személyek egyéni keresetindítási lehetőségeitől, illetve hajlandóságától.⁵ Legsúlyoságesebben ezek az Egyesült Államokban bukkanak fel '*actio popularis*' vagy '*class action*' formájában, melyek sokszor elszakadnak a sérelmet szenvedett fél kívánatától, annak alanyi joga helyett egyéb érdekek megvalósításának, a társadalmi konfliktusok megoldásának eszközzé válnak. Különösen az alapjogi bíráskodás térhódítása idején burjánzott el az a gyakorlat, hogy azokat a társadalmi érdekeket, melyeket a népképviselői fórumokon vesztes társadalmi csoportok nem voltak képesek érvényre juttatni, jogi áruhába öltöztetve vittek a független és pártatlan bíróságok elé, melyek jó esetben jogi normává alakították a politikai törekvéseket.⁶ A jog alkalmazása, ez egyéni konfliktus kezelése helyett a bíróságok aktív jogalkotókká váltak olyan területeken is, ahol a döntéseknek a népképviselői szervek előtt kellett volna megszületniük. Az egyéni érdek és akarat alárendelése a „közérdeknek” olyan szinten is megmutatkozik a precedensekre épülő jogrendszerekben, hogy olyan ügyekben, ahol a „közérdek” számára kedvezőtlen döntés születésének esélye

⁴ René David: A jelenkor nagy jogrendszerei (ford. Nagy Lajosné Dusa Margit), Budapest, 1977 290. oldal

⁵ Modern korunkból máris megemlíthetjük a környezeti károkozásokat, ahol gyakran nem azonosítható be az a személy, akinél a kár keletkezik, mert az igazából egy tágabb közösségnél jelentkezik. A sor még folytatható lenne. Persze ezek a jelenségek nagyban összefüggnek azzal is, hogy a mai kor új társadalmi jelenségei igencsak átalakították a régi, kikristályosodott, bevett jogintézményeket és fogalmakat.

⁶ Pokol Béla: A bírói hatalom, Századvég Kiadó, Budapest, 2003

nagyobb, a „közérdeket” támogatók (általában valamilyen egyesület, társulás, egyéb társadalmi szervezet, melyek mögött tőkeerős cégek állnak és így megfelelő anyagi háttérrel rendelkeznek) nagyobb áldozat árán is hajlandóak az ellenféllel megegyezni, hogy elkerüljék egy ilyen precedenssé váló bírói döntés meghozatalát, míg a „közre” kedvező döntés reménye esetén az egyéni érdeket esetleg jobban szolgáló egyezség helyett végig kitartanak az ítélethozatal mellett.

A kontinentális jogrendszerek a római jog recepciójára épültek, kialakításukban és fejlesztésükben a egyetemi jogászprofesszoroknak volt döntő szerepük, akik figyelmüket az anyagi jogra összpontosították, és koherens elvek, illetve intézmények (dogmák) alapján absztrakt jogi normák kidolgozására törekedtek. Az eljárásjog mint szükséges mellékág jelent csak meg, s ez a mellőzöttség mind a mai napig érezhető a jogéletben. Az anyagi jog és eljárásjog egymástól való elszakadása a római jog recepciójának ellenére sokkal korábban megtörtént, alapja pedig nem törvényi rendelkezés volt, mint Angliában, hanem az a körülmény, hogy a jogfejlődés fő motorja a jogtudomány volt. A kontinentális jogokban mást értettek kereseti jog alatt, mint az angolszász jogokban. Fogalma számos fejlődési szakaszon ment át a magánjogi szemléleten alapuló elméletektől a modern felfogásokig. Jelenleg lényegében kétféle értelemben beszélnek kereseti jogról. Egyrészt arra való jogosultságot foglal magában, hogy valaki bíróságtól kérheti a követeléséről való döntést, vagyis keresetet indíthat – jelenleg a magyar jogban leginkább úgy ismeretes, hogy eljárásjogi értelemben vett kereseti jog vagy keresetindítási jog. Másrészt arra való jogosultságot jelent, hogy a bíróság adjon helyt a felperes követelésének, vagyis kereseti joggal rendszerint⁷ az rendelkezik, akinek az alanyi jogát megsértették vagy veszélyeztették. Ezt a magyar jogban anyagi jogi értelemben vett kereseti jognak, kereshetőségi jognak vagy a megítélhetőséghez való jognak nevezzük. Eldöntése anyagi jogi kérdés, fennállása vagy hiánya a per végén derül ki, a bíróság ítélettel dönt a róla. A követelés alapja a perlési lehetőségtől függetlenül létezik, az anyagi jogszabályokon alapul, míg a keresetindítási lehetőséget – bizonyos kivételektől eltekintve – a perjogi kódexek bárkinek biztosítják, aki rendelkezik jogképességgel. A kontinentális jogok is ismerik az *'actio popularis'* különböző eszközeit (pl. az ügyész általi keresetindítás), de a bírósági szervezeti rendszer és a bírák egyéni, illetve csoportos attitűdje soha nem biztosított olyan táptalajt a társadalomformáló döntések születésének, mint tette azt Amerikában.

A fentiekből lesűrhetjük azt a tanulságot, hogy bár a kiindulópontunk szerint a polgári eljárásjog alapvető célja az egyéni konfliktusok megoldása, a polgári igazságszolgáltatás egyéb feladatokat is betölt. A jogviták megoldása az anyagi jog szabályai szerint kell, hogy megtörténjen, ami azt jelenti, hogy az eljárásjog egy másik nagyon fontos funkciója az anyagi jog érvényre juttatása. Szintén következik a fent leírtakból, hogy különösen a *common law* országokban, ahol a jog a bírói esteken keresztül kristályosodott ki, az eljárásoknak a jogfejlesztésben is szerepük volt. A bíróságok jogfejlesztő feladatukat csak annyiban képesek betölteni, amennyiben rendelkezésükre állnak olyan eljárási keretek, amelyekben ezeket megtehetik. A civil jog országaiban a bíró alkotta jogot soha

⁷ Azért csak rendszerint, mert keresetet annak érdekében is lehet indítani, hogy a bíróság állapítsa meg valamely jog, jogviszony, kötelezettség, stb.... hiányát. A keresetindítási lehetőség ritkán van különleges minőséghez kötve (mint például a magyar jogban a személyállapoti perekben).

nem ismerték el önálló jogforrásként, szerepe azonban a mindennapi jogéletben és jogfejlesztésben tagadhatatlan. Ez utóbbi funkció alapvetően a perorvoslati szakaszhoz kötődik, ezért részletesebben később lesz róla szó.

A továbbiakban tömören ismertetném az angolszász jogrendszereket jellemző adverzariális rendszer fő vonásait, előnyeit és hátrányait, összevetve az „inkvizitórius” kontinentális polgári igazságszolgáltatás alapvető jellemzőivel. Az 'inkvizitórius' jelzőt kissé pejoratív értelemben szokták használni az angolszász jogászok, valószínűleg az inkvizícióra és annak kétes eszközeire való asszociálás miatt. Ezzel próbálják kifejezni, hogy a kontinentális eljárásjogok mennyire bürokratikusak, és kevésbé alkalmasak a demokrácia vívmányainak védelmére, mint a *common law* perjogok. Igazából a kontinensen is csak a büntetőeljárásokban érvényesül töretlenül a nyomozati elv, a hivatalbólíság sokkal kevésbé jellemző a polgári eljárásjogokra. Az európai országok közül az osztrák polgári perrendtartás (az 1895. évi öZPO) ment a legmesszebb a bírói aktivitás kiterjesztésében, de a felek és a bíróság közötti hatalommegosztás mégsem csúszott el annyira a bíróság javára, mint a szocialista eljárásjogokban.

Az adverzariális rendszer kiindulópontja az, hogy az igazság a felek csatájából kristályosodik ki, s a bírónak igen kevés szerep jut a tárgyalás előkészítése, valamint a tárgyalás során, feladata a döntésre koncentráliódik és korlátozódik, alapvetően passzív szerepre kárhoztatott.

Az angolszász jogrendszerek eljárásjogának további meghatározó eleme a laikus elemeknek az esküdtszéki rendszeren keresztül való bevonása. A mai angolszász típusú zsűrik kialakulásának folyamata igen hosszú volt, és erősen összefonódott a jogról, az igazságról kialakult elképzelésekkel, valamint a szigetlakók sajátos társadalmi, politikai fejlődésével. Ma az esküdtszékre klasszikusan mint ténybíróiságra tekintünk, és bár az „anyaországban” ma már csak elvétve fordul elő polgári ügyekben esküdtszék⁸, a polgári eljárásjog fejlődésének irányvonalát jelentősen befolyásolta ez a jogtörténeti háttér. Az esküdtszéki rendszert a hódító angolok exportálták az amerikai kontinensre is, ahol az új környezet hatására sokkal nagyobb karriert futott be, mint őshazájában. „Az amerikai jogi gondolkodásban a jog a társadalmi konfliktusok megoldásának eszköze, a gyakorlati tapasztalat és a józan ész kérdése, ezért az egész társadalom állandó feladata.”⁹ Az állampolgároknak esküdtkénti bevonása az igazságszolgáltatásba az amerikai demokrácia egyik legfőbb biztosítéka. Az Egyesült Államok alkotmányának hetedik kiegészítése biztosítja polgári ügyekben az esküdtszékhez való jogot, de csak a „*common law*”-n alapuló jogvitákban, ha a vitatott érték a húsz dollárt meghaladja. A kontinensen

⁸ Jó hírnév megsértése és jogellenes fogvatartás esetén még mindig esküdtszékek járnak el.

⁹ Rolf Stürner: Why Are Europeans Afraid to Litigate in the United States? <http://w3.uniroma1.it/idc/centro/publications/45sturner.pdf>, 18. oldal

az esküdtszék soha nem játszott ekkora szerepet, s ha meg is jelent, csak a büntető ügyekben fordult elő.¹⁰ A laikus elemnek az igazságszolgáltatásba történő bevonását inkább ülnökrendszerrel oldották meg. Az ülnökök jogai és kötelezettségei rendszerint megegyeznek a hivatásos bíróéval, mind tény- mind pedig jogkérdésről együtt döntenek a bíróval. Annak ellenére, hogy az ülnökök nemritkán épp olyan ismeretekkel rendelkeznek, amelyek segítik a hivatásos bíró munkáját, és ezzel feleslegessé tehetik szakértő kirendelését, a hivatásos bíró számára külön feladatot jelent az ülnökök tájékoztatása (kioktatása) a jogi kérdésekről. A gyakorlatban a szakbírák felesleges nyűgnek érzik az ülnökök közreműködését, ritka kivétel, hogy lelkiismeretesen teljesítenék a laikus bírák felé fennálló kötelezettségeiket vagy ténylegesen bevonnák őket a döntéshozatalba.

Az adverbialis rendszer magában foglalja a kontradiktórius eljárás elvét, de több is annál. Az adverbialitás egyrészt azt jelenti, hogy csak és kizárólag a felek jogosultak meghatározni a pereskedés körét ténybeli előadásaikkal. Másrészt, a bíró feladata a tények megállapítása, de kizárólag azon bizonyítékok alapján, amit a felek elétárnak. A bíró feladata a „győztes” kihirdetésére korlátozódik a felek küzdelme alapján. Az angol jog nem ismeri el önálló alapelvként a kontradiktórius eljárás elvét, amit a francia jogban *'principe du contradictoire'* néven ismernek, s melynek lényege, hogy a „hallgattassék meg a másik fél is”. Ez ugyanis nem zárja ki *ab ovo* azt, hogy a bíró bevonjon a jogvitába olyan elemeket, amelyre a felek nem hivatkoztak. A kontradiktórius eljárás alapelvének el nem ismerése az angol jogban alapvetően két következménnyel járhat: egyrészt némi bizonytalanságot, zavart tapasztalhatunk a tekintetben, hogy vajon felhasználhatnak-e a bírák olyan jogi értelmezéseket, indokolásokat, amelyekre a felek nem hivatkoztak, vagyis nincs konszenzus abban, hogy a bírák végezhetnek-e önálló kutatásokat a jogi rendelkezésekre vonatkozóan vagy sem. A másik – és egyben jelentősebb – következmény, hogy a feleknek az ügy feletti teljes kontrollja lehetővé teszi azt, hogy az adott fél akár magán- vagy üzleti érdekből, akár erkölcsi okokból, tapintatból, kíméletből visszatartson olyan információkat, amelyek egyébként a saját ügyét segítenék elő. Ahogy Lord Wilberforce kifejtette az Air Canada ügyben: a bírónak nem feladata, hogy valamiféle független igazságot derítsen fel, a vita kizárólag a felek között létezik, és a bíró igazságot szolgáltat a felek között akkor is, ha a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján hoz határozatot a jognak megfelelően,

¹⁰ Magyarországon például a reformkorban merült fel, hogy a „a fejlettebb nyugati mintákat követve a súlyosabb bűnügyekben a társasbírósi rendszert kellene követni.” (Stipta István: A magyar bírósági rendszer története, Debrecen, 1997, 131. oldal) Végül nem a súlyosabb bűnügyekben, hanem sajtóvétségekben írták elő a nyilvános esküdtszék eljárását. (Lásd az 1848. évi XVIII. törvénycikket, valamint az 1848. április 29-i sajtóesküdtszéki rendeletet.) Az esküdtszék tevékenységi körét az 1896. évi XXXIII. tc. a bűnvádi perrendtartásról erőteljesen kiterjesztette, vagyis megvalósult az alapigény, hogy a legsúlyosabb bűnügyekben esküdtszék járjon el, igazán hosszú időt azonban mégsem ért meg. Hatáskörét folyamatos megcsonkították, míg végül 1919-ben a működésüket felfüggesztették, s később már nem is állították vissza. Hasonlóan Franciaországban (Erről részletesebben: Badó Attila: A francia esküdtszékkel kapcsolatos dilemmák. Acta Juridica et Politica, Szeged, 1999), illetve Németországban is csak egy „kontinentális” esküdtszéki rendszer honosodott meg, melynek jellemzője, hogy a bíró aktívabb mint angolszász kollegája, és hogy bevezetésének szükségessége vagy lehetősége polgári ügyekben komolyan soha fel sem merült.

még ha a teljes valóságot nem is sikerül feltárni a bizonyítékok visszatartása vagy bármilyen más hiba miatt.¹¹ A bírósági eljárásnak ilyen leegyszerűsítő felfogása némileg ellentétben áll azzal, amit precedens rendszernek nevezünk, és azzal hogy az angol jogot alapvetően bíró alkotta jogként kezeljük. Ha ugyanis megállunk ott, hogy nem várunk többet az igazságszolgáltatástól, mint hogy jogvitákat oldjon meg, a jog formálásának, értelmezésének, fejlesztésének szükségességét is tagadunk kell. A bíróságok funkciója azonban ezt a keretet még Angliában is túlnötte, még ha a hivatalos álláspontok ezt nem ismerik el nyíltan. A későbbiekben látni fogjuk, hogy bár kimondatlanul ugyan, de az angol jogba is be-belopta magát a felek kölcsönös meghallgatásának követelménye (8., 9-10. oldal)

Az inkvizitórius rendszer általános jellemzője a fentiekkel szemben, hogy bár többé-kevésbé elismeri a felek rendelkezési jogát a per tárgya felett, az eljárás fő irányítója mégis a bíró, aki aktívan részt vesz mind a tárgyalás előtt, mind a tárgyaláson a per „vitelében”, túlléphet a felek által felkínált bizonyítási indítványokon, a felek által felhozott tényeken, különösen ott, ahol ezt szélesebb társadalmi érdekek megkívánják. A hivatalbóli bizonyítás nem ismeretlen és nem idegen az inkvizitórius rendszertől, a jogértelmezésre vonatkozó egyéni kutatások pedig követelményként állnak a bíró előtt¹². A pert nem a felek csatájaként fogják fel, bár a per alapvető funkciója ugyancsak a jogvita megoldása. Az anyagi jog mindenkori dominanciája megköveteli, hogy amennyire csak lehet egy „objektíve is igazságos” ítélet szülessen. A szélsőséges igazságkutatás persze csak a szocialista eljárásjogokban valósult meg, de hibái és visszasságai miatt a volt szocialista országokban gyorsan visszatértek a háború előtti gyökerekhez.

Ahogy Jolowicz figyelmeztet minket, egyetlen eljárásjog sem tekinthető tisztán adverzariálisnak vagy tisztán inkvizitóriusnak. A jelenkor perjogai egyaránt tartalmaznak adverzariális és inkvizitórius elemeket. Egy konkrét eljárásjogot aszerint osztályozhatunk adverzariálisnak vagy inkvizitóriusnak, hogy mely elemek dominálnak benne. Ez különösen igaz akkor, amikor az adverzariális rendszer óshazájában, vagyis Angliában egyre több, az inkvizitórius rendszerre jellemző intézmény jelent meg a Woolf-reform után.

A továbbiakban a fentiek alátámasztásaként lássunk néhány alapelvet, melyek kiemelik a kétfajta rendszer közötti hasonlóságokat és különbségeket.

¹¹ Idézi: J.A. Jolowicz: *On Civil Procedure*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, 178. oldal. Ha ezt az értelmezést vesszük alapul, tulajdonképpen arra kell jutnunk, hogy az angolszász igazság csak a felek viszonylatában értelmezhető. Vagy a felperesnek van igaza, vagy az alperesnek. Másképp megfogalmazva: vagy van igaza a felperesnek vagy nincs, s ha nincs, igazából nincs jelentősége, vajon az alperesnek igaza van-e, mert a felperes javára nem lehet dönten. Az angolszász alapideológia azonban, mely szerint az igazság a felek csatájából kristályosodik ki, az eljárás egyéb jellemzőinek összehatásában vizsgálva, egyáltalán nem biztos, hogy elvezet minket a való tényekhez. A felek rendelkezési jogának kiszélesítése mindaddig, amíg a felek konszenzusa megvan bizonyos tények titokban tartása vonatkozásában, a bíróság keze meg van kötve.

¹² Lásd például bizonyos összefüggésben a jogcímhez kötöttség problematikáját a magyar eljárásjogban. (Haupt Egon: A jogcímhez kötöttség a kérdése a polgári perben. *Bírák Lapja* 2001/1 32-48. oldal, Kovács László: Mit jelent a bíróság jogcímhez kötöttsége – Észrevételek dr. Haupt Egon cikkére. *Magyar Jog* 2003/9 553-554. oldal, Haupt Egon: És mégis jogcímhez kötött – Válasz dr. Kovács László szerkesztő észrevételeire. *Magyar Jog* 2003/12 738-742. oldal)

Mindegyik eljárásjog egyik legérzékenyebb pontja, hogy a felek mennyiben jogosultak rendelkezni a per tárgya felett és ehhez képest hogyan alakul a bírói aktivitás. Azért kell ezt így kiemelnünk, mert a jelenlegi polgári eljárásjogok, még az inkvizitóriusnak aposztrofáltak is, elismerik a felek rendelkezési jogát, s ezt az egyik legfontosabb alapelvként kodifikálják. Mihelyt azonban a bíró is szerepet kap a pervezetésben, sőt mi több, olyan kérdéseket (tényeket, bizonyítékokat, jogi érveket) vonhat be a perbe, amire a felek nem hivatkoztak, a felek rendelkezési joga sérelmet szenved. A rendelkezési jog elismerésének hátterében az a felfogás áll, hogy a bíróságnak a felek közötti jogvitát kell eldöntenie, és ezzel oldania a társadalmi feszültséget.¹³ A bírói aktivitás a felektől független igazság, a való tények feltárására, valamint egy célszerű, ésszerű, gyors és költségkímélő pervezetésre irányul. A bírói aktivitás az is, ami a jogfejlődést biztosítja.

Az angolszász eljárásjogok az adverzariális jelzőbe sűrítették a per valamennyi aspektusára, szakaszára kiterjedő legteljesebb féluralmat. A kontinentális jogokban a feleknek a per tárgya feletti rendelkezési jogát a tárgyalási elv fejezte ki, mely a polgári jogi magánautonómia eljárásjogi megfelelőjeként jelent meg. Ebbe eredetileg beleértették a rendelkezési elvet is. Ez utóbbi ZPO¹⁴ hatálybalépését követően vált le a német jogtudósok munkája nyomán a tárgyalási elvről, s vált önálló eljárás alapelvvé.¹⁵

Mind az adverzariális, mind az inkvizitórius rendszerben elismerik, hogy – szemben a büntető hatalom gyakorlásával – polgári eljárás csak kérelemre indulhat, a polgári igazságszolgáltatás csak akkor lép működésbe, ha azt a felek igénylik. A rendelkezési jog magában foglalja az anyagi és az eljárási jogokkal való szabad rendelkezésnek a lehetőségét. Vagyis a felek döntenek el, hogy milyen jogvitát visznek a bíróság elé, ők jogosultak a per tárgyának későbbi megváltoztatására, vagy arra, hogy többé ne igényeljék a bírói védelmet és kérik az eljárás megszüntetését. Szabadon dönthetnek arról, hogy felhasználják-e a rendelkezésre álló eljárási eszközöket vagy sem, például hogy élnek-e fellebbezéssel, illetve rendkívüli perorvoslatokkal.

¹³ Ez persze a valóságban nemigazán érvényesül. A bosszú ugyanis érzelmekkel csordultig telített „vitamegoldási” mód. Az ennek helyettesítőjeként uralkodóvá váló állami igazságszolgáltatás épp ezeket az érzelmi aspektusokat számúzta, és a konfliktusmegoldást ’józan és ésszerű’ jogi alapokra helyezte. Nem szabad elfelejtenünk, hogy egy-egy konfliktus pszichés elemekkel való terheltsége ettől még nem szűnt meg, és bár a bíróság döntése véget vethet a jogi vitának, teljes gyógyírt mégsem jelent a ’társadalmi’ konfliktusra. Ezért is kezdenek egyre nagyobb területet hódítani az alternatív vitamegoldási módszerek, mint például a mediáció, melynek végén mindkét fél elégedetten térhet haza, anélkül hogy akár egymással szemben, akár a közvetítővel/bíróval szemben ellenérzéseik maradnának.

¹⁴ A német polgári perrendtartás rövidítése, mely 1877-re datálódik vissza.

¹⁵ A teljesség kedvéért azért hadd álljon itt: „Az 1877. évi ZPO elkerülte a tárgyalási elvre utaló kategorikus rendelkezéseket. ...Habár a törvény indokolása nem hagyott kétséget aziránt, hogy a ZPO a tárgyalási elv alapján áll, mégis igyekezett azt a ’gyakorlati igényeknek megfelelő korlátok’ között tartani, hogy az elv túlhajtását vagy elfajulását megakadályozza. Erre szolgált az a bírói közreműködés, amelyet a törvény ’liberális alaptartása’ ellenére is szükségesnek tartott.” (Kengyel Miklós: A bírói hatalom és a felek rendelkezési joga a polgári perben. Osiris Kiadó, Budapest, 2003 60-61. oldal)

A felek keresetindítási monopóliuma nem teljes. Valamennyi ország perjogában megjelenik az ügyész vagy meghatározott szervezetek, amelyek a „köz érdekében” kérnek bírói döntést. Még akkor is, ha ezek a keresetindítási lehetőségek törvényi feltételekhez vannak kötve, a magánautonómia korlátját képezik. Az egyes jogrendszerek eljárásjogai között ebből a szempontból csupán annyi a különbség, hogy mennyire szigorúak a feltételek és szűkre szabottak a lehetőségek, illetve hogy mekkora a társadalmi igény és nyomás a „közérdek” érvényesítésére. Talán meglepő, de az adverbális rendszer mintaképeként említhető amerikai perjogban ugyanúgy elszaporodtak a közérdekű keresetek, mint a szélsőségesen nyomozati elvre épülő szocialista eljárásjogokban az ügyész és egyéb „jogvédő” szervezetek keresetindításai. A lényeg mindkettőben ugyanaz: valamely magasabb rendű közérdek védelme érdekében háttérbe szorul az egyéni akarat és rendelkezési jogosultság. Az egyéni jogvita csupán eszközévé válik ezen felsőbb rendű igények megvalósításának.

Szembetűnőbb az eltérés, ha a kérelemhez kötöttséget vizsgáljuk. Az adverbális rendszerben a bíró szigorúan kötve van a felek kérelmeihez, kizárólag a felek határozhatják meg a per tárgyát, hivatalból a bíró nem dönthet semmiről. Ehhez képest az inkvizitórius rendszerekben a főszabályhoz képest több-kevesebb kivételt iktatnak be. A kivételek mögött szintén valamiféle közérdek húzódik meg. Például a családi jogállásnak, a felek személyi állapotának a tisztázása, a gyermekek érdekeinek védelme nem függhet a felek önkényes igényérvényesítésétől. A szocialista jogokban a közérdek dominanciája számos ilyen kivételt generált (a bíróság például csak fellebbezés alapján folytathatta le a másodfokú eljárást, de a fellebbezéshez nem volt kötve, a felek kérelmeivel kapcsolatosan a bíróság érdekkutatásra is köteles volt: nemcsak a felek kérelmeit, de érdekeit¹⁶ is szem előtt kellett tartania). Hasonlókat mondhatunk el a felek jognyilatkozatairól: az adverbális, de az inkvizitórius rendszerek is, nem korlátlanul ugyan, de széles körben elfogadják a felek jogát az egyezségkötésre, jogról való lemondásra, jogelismerésre. A bíró ezekhez a nyilatkozatokhoz kötve van.¹⁷ A szocialista perjogok itt is messze túlléptek a nyugat-európai szinten: az érdekkutatás a rendelkező cselekmények elfogadásánál is a bíró nélkülözhetetlen feladata.

Érdekes kérdés a jogi rendelkezések és jogértelmezések bírói felkutatásának és alkalmazásának problémája. Hagyományosan azt szokták mondani, hogy az angolszász rendszerekben a feleknek nemcsak a per tárgyát kell megjelölniük, tényekkel és bizonyítékokkal alátámasztva, de egyúttal jogi indokolással is (*'legal argument'*) el kell látniuk a kérelmüket. A formalizált eljárásjog idején ez valóban így is volt: a megfelelő eljárási forma kiválasztásával a felperes egyben azt a jogi rendelkezést is kiválasztotta, amelyre a követelését alapította. A 19. század második

¹⁶ Mindig vitatott volt, mi lehet a fél érdeke, amit a kérelmében nem fejtett ki. Gyakorlatilag a „mi áll a fél érdekében” kérdést végső soron a bíróság válaszolta meg. Nem kétséges, hogy ez a megoldás hagy kívánni valót maga után.

¹⁷ A korlátozások legtöbbször nem is az eljárásjogból, mint inkább az anyagi jogszabályokból fakadnak. Például nem lehet a jogképességről, cselekvőképességről lemondani, vagy a személyi állapotra vonatkozóan egyezséget kötni, jogról lemondani, jogot elismerni. Vannak olyan kevésbé megfogható értékek is, amelyek védelme fontosabb, mint a felek jognyilatkozata. Az angolszász rendszerekben *'public policy'*; a jogban francia *'ordre public'* néven ismeretes.

fele óta viszont az eljárási szabályok Angliában is csak azt követelik meg az, hogy a felek a tényeket adják elő. Ez ugyan nem jelenti azt, hogy a feleknek ne kellene jogi érvekkel is alátámasztaniuk a követeléseiket vagy állításaikat, az alkalmazandó jog megtalálása – elvben – mégis a bíró feladata. Angliában a mai napig több kötetre rúgó anyagot nyújtanak be a felek, amelynek nagy része kizárólag az alkalmazandó jogot ismerteti. Mióta az európai jogalkotás is erőteljes működésbe lendült, azóta még nagyobb ezeknek az anyagoknak (mellékleteknek) a terjedelme. Talán még mindig nem bíznak a *barristerek* abban, hogy a bíró tudja a jogot és nem rest megtalálni az alkalmazandó rendelkezéseket? Úgy tűnik, nem. A kontinentális rendszerekben a bírónak mindig is szabadabb keze volt a releváns jogszabályok megtalálása és alkalmazása során.

A jogtalálás területén azonban számos ellentmondással találkozhatunk. Először is, bár az elvi lehetősége megvan annak, hogy a bíró akár olyan jogszabályra is alapozza az ítéletét, amelyet egyik fél sem hozott fel, a gyakorlatban – különösen Angliában – nincs konszenzus tekintetben, hogy valóban végezhet-e egyéni kutatásokat és felhozhat-e olyan jogi rendelkezéseket, érveléseket, amelyekre a felek szándékosan vagy tévedésből nem hivatkoztak. Különösen kieleződhet a helyzet, ha mindkét fél kifejezetten kéri az adott jogszabályhely alkalmazásának mellőzését. Sem az angol, sem a francia jogban a bíró nem mehet el addig, hogy egy ilyen jogi rendelkezésre alapozza az ítéletét – kivéve persze, ha a közérdek védelme érdekében erre szükség van. A bíró számára a legkönnyebb dolog a pusztán választás a felek jogi érvelései közül, de egyszersmind kellemetlen érzés is kialakulhat benne, ha úgy véli, ezzel az egyszerű választással nem hoz helyes döntést. Ugyanakkor, ha ő maga vet fel új jogi érveket, az új tények tisztázását, további bizonyítás felvételét is igényelheti. Ez utóbbi felett pedig mind a két rendszerben a felek diszponálnak, így a bíró által felvetett jogi rendelkezés alkalmazását a felek a szükséges bizonyítás indítványozásának elmulasztásával szabotálhatják. A helyzet összetett.

A jelenlegi angol, illetve francia jog ezt a problémát úgy próbálja feloldani, hogy amennyiben a bíró szerint olyan jogi rendelkezés alkalmazása lenne helyes, amelyre a felek nem hivatkoztak, a bírónak kötelessége, hogy a benne felmerült jogértelmezéseket a felek elé tárja, illetve a szerinte alkalmazandó jogszabályokra a felek figyelmét felhívja, hogy azok előadhassák az ezzel kapcsolatos álláspontjaikat és érveiket pro és kontra. A magyar jogban legfeljebb azon a rendelkezésen keresztül csempészhető be a bíró által a szerinte alkalmazandó jogi rendelkezésekre való figyelmeztetés, mely szerint a bírónak kötelessége tájékoztatni – még a jogi képviselővel eljáró feleket is – a bizonyítandó tényekről, a bizonyítási teherről, illetve a bizonyítás sikertelenségének következményeiről (Pp. 3. § (3) bekezdésének harmadik mondata). A becsempészés azért folyhat csak titokban, álcázva, mert egyébként még a jogi képviselő nélkül eljáró felet is csak a perbeli eljárásjogi jogairól, illetve kötelezettségeiről köteles, illetve jogosult a bíróság tájékoztatni. A Fejér Megyei Bíróság Polgári-Gazdasági-Közigazgatási Kollégiumának elvi véleménye és ajánlása szerint az említett Pp. rendelkezésből eredő kötelezettségének a bírónak az anyagi jogszabály megjelölése nélkül kell eleget tennie, ez utóbbira csak akkor utalhat, ha a körülmények ezt indokoltá teszik.¹⁸ Nem szabad megfeleledkeznünk arról sem, hogy a

¹⁸ Bírósági Döntések Tára 2003/3. szám 7-9. oldal

hazai jogban még mindig él az a felfogás, mely szerint a bíróság nincs a felperes által megjelölt jogcímhez kötve, a követelést akkor is megítélheti, ha a jogcímet tévesen jelölték meg a keresetben, de az előadott tények valónak bizonyulnak.¹⁹

A tárgyalási elv – mint a többi alapelv és egyéb rendelkezés – még a kontinentális rendszerekben is eltérő tartalommal él, sőt egyetlen ország történeti fejlődése során is különböző tartalmat tulajdonítottak neki, a főbb jellemzők alapján mégis általános megállapításokhoz juthatunk.

A tárgyalási elv (vagy más elnevezéssel a peranyagszolgáltatás elvének) lényege, hogy a feleknek kell szolgáltatniuk a jogvita eldöntéséhez szükséges peranyagot, vagyis a tényeket, valamint az ezek alátámasztásául szolgáló bizonyítékokat. Bármennyire is inkvizitóriusnak tartják tehát a kontinentális perjogokat, a tények és a bizonyítás indítványozása fölött itt is a felek rendelkeznek. Kétségtelen, hogy a főszabály alól vannak kivételek, amikor valamilyen fontosabb (tipikusan köz-) érdekből a bírónak lehetősége, sőt mi több, kötelessége a hivatalbóli bizonyítás. Ha azonban őszinték akarunk lenni, akkor el kell mondanunk azt is, hogy az angolszász rendszerekben sem ismeretlen a hivatalbóli bizonyítás, csupán a bírák a gyakorlatban idegenkednek attól, hogy igénybe is vegyék ezeket a lehetőségeket. A tárgyalási elv tagadásáig csak a szocialista eljárásjogok jutottak el. A bírónak itt bármikor, amikor szükségesnek találta, joga volt bizonyítás felvételére az objektív igazság kiderítése céljából. Nem kis jogalkotói munkát és gyakorlati szemléletváltást követelt és követel még a jövőben is a tárgyalási elvre való visszatérés a hazai jogban: a Pp. 1995. évi átfogó módosítása eredményeképp a törvény céljai között hatályban maradt az (anyagi) igazság alapján történő jogvitamegoldás, míg az ehhez szükséges eszközöket fokozatosan kivették a bíró kezéből. Bizonyítást főszabály szerint csak a felek kezdeményezhettek, de számos részletszabály alapján a bíró hivatalból gyűjtögethetett új bizonyítékot. Az új elvvel ellentétben álló rendelkezések „kiirtása” csak fokozatosan, több törvénymódosítással valósult meg, míg végül az 1999. évi novella oldotta fel az ellentmondásokat az alapelvek újraszabályozásával, az igazság kiderítésének kiiktatásával és az eljárási igazságosság követelményének bevezetésével.

Az előzőekben szó volt róla, hogy ma már az angol jogban is lehetnek a bírónak a felektől független, önálló elképzelései a tények jogi értékeléséről vagy az alkalmazandó jog értelmezéséről, a kontinentális jogokban pedig mindig is elfogadott volt. Ez a kijelentés persze elfed egy igen kényes kérdést: mit értünk ténykérdés és mit jogkérdés alatt. Elég csak utalnunk az esküdtszéki rendszer egyik kritikájára, mely rámutat arra, hogy hiába tekintik az esküdtszéket ténybírósnak, a tények és a jog elválasztása egymástól egyáltalán nem olyan egyértelmű, mint amilyennek tűnik. De ott is, ahol hivatásos bírák ítéleznek elsősorban, nagyon leegyszerűsítő úgy leírni a jogalkalmazás folyamatát, hogy a bíró megállapítja a tényeket, majd erre alkalmazza a megfelelő jogi normát. A valóságban a bíró egyszerre tartja szeme előtt a jogszabályt és a tényeket: a tények alapján próbálja megtalálni, hogy mely jogszabályok alkalmazhatók és a jogi norma alapján keresi a releváns tényeket. Talán már csak az amerikai perjogban él elevenen az a feltevés, mely szerint a tény- és jogkérdéseket egyértelmű módon szét lehet választani, s előbb a tényállást kell

¹⁹ Lásd például a BH 2001/20 számon közzétett esetet, továbbá a 11. lábjegyzetet.

megállapítani, majd erre kell alkalmazni a jogszabályokat. Ez a felfogás összhangban is van az esküdtszéki bíraskodással, hisz a laikus esküdtek jogi ismeretek hiányában nem képesek a „jogilag releváns” tények ilyenekénti értékelésére. Előttük a tények a maguk valóságában jelennek meg. Azt persze, hogy mit és hogyan észlelhetnek, a bizonyítás szabályai szorítják korlátok közé.

Hasonlóan nem egyértelmű, hogy mely tények azok (ún. bizonyítandó tények), amelyre a jogi normákat alkalmazni kell, vagyis amelyek tényállássá állnak össze, és melyek azok a tények, amelyek segítségével eljuthatunk ez előző tény-csoporthoz (ez utóbbit tényeket nevezzük bizonyító tényeknek vagy bizonyítékoknak). Ugyanaz a tény ugyanis egyfajta vonatkozásban lehet bizonyítandó tény, míg egy másikban bizonyíték. Jolowicz az alábbi példát hozta fel a probléma szemléltetésére: ha például egy munkás leesik munka közben a létráról, mert annak hiányzott egy foka, akkor ez a tény annak bizonyítéka, hogy a munkáltató nem tanúsította a kellő gondosságot a munkafeltételek tekintetében. Ha azonban egy jogszabály úgy rendelkezik, hogy „nem alkalmazható olyan létra, melynek hiányzik az egy vagy több foka”, akkor a hiányzó létrafok a tényállás része lesz, nem bizonyíték.²⁰

A gyakorlati kérdés, amivel szembetalálhatjuk magunkat ezen a területen az, hogy mit tegyen a bíró, ha a benyújtott bizonyítékok között olyan további bizonyítékokat, tényeket talál, amelyekre a felek nem hivatkoztak, de amelyek ismeretében további jogi rendelkezések lehetnének alkalmazhatók. A tények állítása ugyanis a felek feladata, de mit csináljon a bíró, ha olyan tényekhez jut el a bizonyítékok alapján, amikre a felek nem kívántak vagy elfelejtettek hivatkozni, de többé-kevésbé más irányba terelné a vita megoldását. Ilyenkor maga a jog adhat iránymutatást – a magyar jogban például a bíróság hivatalból köteles észlelni, hogy a követelés bírósági úton nem érvényesíthető, vagy a szerződés semmis.²¹ Ha viszont hiányzik az ilyen egyértelmű iránymutatás, kissé bizonytalan a helyzet. Az angol és a francia jog hasonló megoldást választott: ha a bíró a bizonyítékok alapján a felek által nem hivatkozott tényekre bukkan, akkor ezekre fel kell hívnia a felek figyelmét, hogy érvényesüljön a féluralom, különösen pedig a kölcsönös meghallgatás követelménye. A felek rendelkezéséhez képest veheti figyelembe ezeket a tényeket a bíró. Az angol jogban ilyenkor a kereset módosítására is szükség lehet, amire csak a felperes jogosult és bírói engedélyhez kötött; a francia jogban a bíró rugalmasabban alakíthatja a perbeli vitát az új tények fényében. Mindkét jogban közös viszont az, hogy amennyiben a felek kifejezetten kérik, hogy ne vegye figyelembe ezeket a tényeket, akkor a bíró nem mehet el addig, hogy a felek kérelme ellenére erre alapítja az ítéletét. Kivéve persze, amikor a közrend, közérdek ('public policy', 'ordre public') ezt megköveteli.

Ami a német jogot illeti – annak ellenére, hogy mindig is a ZPO egyik legfontosabb alapelveként tekintették -, a tárgyalási elv körül számos vita bontakozott ki, de itt is megjelent az a felfogás, mely szerint a „felek akár meg is tilthatják a bírónak, hogy a tudomására jutott tényeket vagy bizonyítékokat felhasználja.”²² Az osztrák

²⁰ Jolowicz 201. oldal

²¹ Ptk. 204. § (3) bekezdése, 234. § (1) bekezdése

²² Kengyel Miklós: A bírói hatalom és a felek rendelkezési joga a polgári perben 63. oldal, de lásd az egész vitával kapcsolatosan a 68-74. oldal

perrendtartás bár részben elismerte a tárgyalási elvet, a peranyag feletti rendelkezési jogot megosztotta a felek és a bíró között, mellyel egy vegyes, a szociális polgári eljárásnak nevezett rendszert hozott létre. Az osztrákok ugyanis az anyagi igazság kiderítésének legalább akkora jelentőséget tulajdonítanak, mint a tárgyalási elv érvényesülésének. Ez magában foglalja például azt, hogy a felek igazmondásra kötelesek, a tényeket a maguk teljességében kell előadniuk. A német és az osztrák perrendtartás egymásra való hatása mindig is érzékelhető volt: hol az osztrák eljárásjog tolódott el a liberálisabb tárgyalási elv, hol a német ZPO az inkvizitóriusabb rendszer felé. A huszonegyedik századra viszont egyértelművé vált a fejlődési irány: „a bíróság nagyobb szerepet vállal a tényállás megállapításában és több felelősséggel tartozik a jogvita tárgyszerű kereteinek biztosításáért.”²³

A fentiek abban foglalhatók össze, hogy bár a polgári eljárásjognak több célja is van a jogrendszerben, ezeknek a feladatoknak a megvalósítása nem ellentmondásmentes. A felek szándékolt, gondatlan vagy vétkes restsége a jogvita teljes valódi háttérének feltárásában az anyagi jog érvényre juttatása ellen hat. Az officialitás növelése az anyagi igazság kiderítése érdekében azonban szükségtelenül korlátozhatja a feleknek a per feletti rendelkezési jogát, melynek eredményeképp olyan kérdésekben hozhat döntést a bíróságtól, amely tekintetében a feleknek nem állt szándékukban bírósághoz fordulni. Nem könnyű megtalálni azt az ideális határvonalat, ameddig a bírói aktivitás terjedhet.

Az, hogy a bíróság egyre nagyobb szerepet kap a per vezetése, különösen a tényállás megállapítása, illetve adminisztratív menedzselése során, arra a viszonylag új igényre vezethető vissza, melyet az osztrák perrendtartás fogalmazott meg legelőször perkoncentráció néven. Az olcsóság, gyorsaság és egyszerűség nem valósíthatók meg akkor, ha a per irányítása a felek kezében van. Elég csak arra gondolnunk, hogy az alperes gyakran csak azért vesz igénybe perorvoslatot, húzza-halasztja nyilatkozatainak előterjesztését, hogy időt nyerjen, miközben neki sincs semmi kétsége afelől, hogy a felperes követelése alapos. A perelhúzás még biztosabb, ha ez mindkét fél, de legalábbis mindkét fél jogi képviselőjének érdekében áll. Ez persze – mondhatnánk – a felek ügye, ha nekik ez így jó, miért ne tehetnék meg? Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az évekig elhúzódó perek a bíróságok személyi és tárgyi kapacitásait is lekötik, s ezzel társadalmi szinten okoznak elfogadhatatlan, sőt, elviselhetetlen kiadásokat. A féluralom csaknem korlátlanágát hirdető amerikai perjog reformját jelentős mértékben hátráltatja az ügyvédségnek a jelenlegi rendszer fenntartásában való érdekeltsége: a hosszadalmas előkészítő szakasz alatt az ügyvédek pénztárcája óráról órára vaskosabb lesz. Ennek ellenére a gazdasági élet szereplőinek nyomása alatt az ellenállás megtörése csak idő kérdése.

A per ésszerű időn belül való befejezését már az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény, (6. cikkely) is rögzíti, érvényesülését az Emberi Jogok Európai Bírósága biztosítja. Már amennyire tudja... Az olcsóbb igazságszolgáltatás megvalósítását sürgette a költségkedvezmények hagyományos rendszerének kudarca is. A bírósághoz

²³ Kengyel Miklós: A bírói hatalom és a felek rendelkezési joga a polgári perben 147. oldal

való fordulás jogának garantálása ugyanis nem meríthető ki annak pusztá deklarációjával, ha közben az anyagi feltételek a társadalom tagjainak jelentős hányadánál hiányoznak. Az állami segítségnyújtás formái változatlan eljárásjogi háttér mellett fenntarthatatlanná váltak: a kedvezményes perlésnek a túlzottan alacsony jövedelműek részére való biztosításával széles társadalmi rétegek ugyanúgy kimaradnak a bírósághoz fordulás lehetőségéből, mint a „szegényjog” bevezetése előtt. Ha viszont a kedvezményeket túlzottan kiterjesztetik, az az állami költségvetés elviselhetetlen megterheléséhez vezet.

A nemzetállamok szintjén egyre másra jelentek és jelennek meg a reformtörekvések, hogy megfeleljenek az új kihívásoknak. Ez nemcsak a kontinentális jogrendszerekben van így, de például az USA-ban (1990. évi *Civil Judicial Reform Act*) és Angliában is (Woolf-reform). A volt szocialista államokban a fejlődési irány ellentétes, minthogy itt a szinte korlátlan bírói aktivitás felől haladunk a tárgyalási elv felé, de a cél azonos, ha még nem is sikerült azt kielégítően megvalósítani.²⁴

A fent kifejtett elvek szemléltetéseként hadd álljon itt néhány intézmény, melyek a felek és a bíróság viszonyát jellemzik az inkvizitórius és az adverzariális rendszerben.

1. Keresetindítás. Ahogy a rendelkezési elv kapcsán részletesen kifejtettem, mindkét rendszerben általánosan elfogadott, hogy a bíróság csak erre irányuló kérelem alapján bírálja el a felek közötti jogvitát. Kereset nélkül nincs per.
2. Kézbesítés. A kézbesítés az angolszász jogrendszerekben hagyományosan a felek feladata: a keresetet a felperesnek kell eljuttatnia az alperesnek. Ez tipikusan úgy történik, hogy a felperes személyesen vagy ügyvédje által átadja a keresetet az alperesnek, esetleg postán megküldi. A keresetet ugyan előtte be kell nyújtani a bírósághoz, hogy ott lepecsételjék, de ez csak arra szolgál, hogy „hivatalos formát” kapjon a felperes kérelme. Az, hogy a keresetet az alperes valóban megkapja, a felperes felelőssége. Sikertelen kísérlet esetén a bíróságtól pótlólagos kézbesítést lehet kérni annak igazolása után, hogy a felperes általi kézbesítés eredménytelen maradt. A kontinentális rendszerekben a kézbesítés rendszerint a bíróságon vagy más hivatalos szervén keresztül történik. Kivétel persze akad – pl. a liberális alapokon álló eredeti ZPO a felek kötelezettségévé tette a kézbesítést, ez azonban a hivatalbóliség térhódításával fokozatosan kikopott a német jogból. Azt új francia és az olasz eljárásjogi kódex azonban még ma is a felek általi kézbesítést írja elő.
3. Előkészítés. Az inkvizitórius rendszerben a bírónak van meghatározó szerepe a tárgyalás előkészítése során. Mint fent már említettem, az előkészítés igazából nem a tárgyalásra mint inkább döntéshozatalra vonatkozik. Célja, hogy a bíró a tárgyaláson minél inkább tisztában legyen az ügy lényegével, a tisztázásra váró

²⁴ Ha a magyar Pp.-t nézzük, igazából azt tapasztaljuk, hogy a kilencvenes évektől fokozatosan tértünk vissza a tárgyalási elv XIX. század végi, XX. század eleji jelentéséhez. A magyar jogalkotó elsősorban nem az egyensúly megteremtésére törekedett, mint inkább visszanyúlt azokhoz az intézményekhez, melyeket a szocialista hatalomátvétel előtt elhagytunk. Egyre több intézmény köszön vissza az 1911. évi I. törvénycikkből, az első polgári perrendtartásunkból. Most inkább egy kicsit átestünk a ló túloldalára. A fejlődési tendenciákat figyelve a Pp. további pofozgatására, vagy átfogó eljárásjogi reformra lesz szükségünk. Lásd még: Kengyel Miklós: A bírói hatalom és a felek rendelkezés joga a polgári perben 301-322. oldal

kérdésekkel, tudja, mely tényekre vonatkozóan kell felvenni bizonyítást. A tárgyalás ilyen előkészítése a felek és a bíróság között lebonyolódó levél- és iratváltásokon keresztül valósul meg, az eljárásnak ezt a szakaszát egyértelműen az írásbeliség uralja. De rányomja bélyegét ez a fajta előkészítés a tárgyalásra is, mivel a bizonyítás során az okiratok kapnak kiemelkedő szerepet. A liberális ZPO eredetileg a felekre bízta a tárgyalás előkészítését. Hasonlóan azonban a kézbesítés bírói kézbe utalásához, a tárgyalás-előkészítés is a bíróhoz került, melyet vagy az előbb említett módon iratváltásokkal, vagy perfelvételi tárgyalással teljesít. A jelenlegi olasz és francia perjog nagyobb teret enged a felek általi előkészítésnek azzal, hogy lehetővé teszi a felek közötti közvetlen dokumentum-cserét. Ezzel szemben a klasszikus adverzariális rendszerekben az előkészítés kizárólag a felek feladata. Az előkészítés során a felek megismerik egymás tény- és jogállásait, érveit, valamint a tárgyaláson hivatkozni kívánt bizonyítékait. Az angolszász rendszerekben a felek uralta tárgyalás-előkészítést fokozatosan felváltotta az a szemlélet, hogy a bírónak menedzselnie kell a pert, hogy megakadályozza a feleknek a bizonyítékok egymás előtti feltárásának akár évekig is eltartó folyamatát. Ez a menedzselés kihat nemcsak az előkészítő szakaszra, de a tárgyalás vezetésére is. Ha a fő tárgyalást megelőzően szükségesnek mutatkozik, a bíró „*case management conference*”-t tart, melyen egymás jelenlétében meghallgathatja a feleket, illetve képviselőiket. Az amerikai rendszerben még ma is tartja magát az az eljárási szerkezet, melyben az előkészítő szak szinte hangsúlyosabb, mint maga a tárgyalás. Az előkészítés során a felek feltárják egymás előtt a bizonyítékaikat (*discovery*), melynek során a bírói beavatkozás minimális. Az utóbbi húsz évben valamennyivel megnövekedett a bírói szerep: a tárgyalást megelőző meghallgatásokon (*pre-trial conference*) a bíró rámutathat a felek előadásainak gyenge pontjaira, pontosíthatja a tisztázásra váró kérdéseket, de hivatalból bizonyítást nem vehet fel. A lényegi különbség a kontinentális és az amerikai perjogban a bíró tárgyalás-előkészítési szerepe között abban lelhető fel, hogy mindaz, amit az amerikai bíró diskrecionális döntési körében tehet meg, az a kontinentális bírónak kötelezettsége.²⁵

4. Határidők. Az adverzariális rendszerekben nemcsak az anyagi jogvita körülhatárolására van joguk a feleknek, de a per menetét is nagyrészt ők határozzák meg. A határidők, határnapok megjelölése így szintén az ő „hatáskörük”, leszámítva azokat, amelyeket törvény rögzít. A liberális alapokon álló ZPO szintén ezt tette magáévá. A féluralom visszaszorításával azonban a határidők meghatározása gyorsan átcsúszott a bíró kezébe. Ma már az angol bírónak is egy törvény által meghatározott időbeli kereten belül kell kialakítania a konkrét per menetrendjét, melytől kivételesen lehet csak eltérni. Az inkvizitórius rendszerekben a bíró pervezetési eszköztárába tartozik a határidők meghatározásának joga. Megfigyelhető azonban, hogy határidőket egyre többször törvények írnak elő, s nemcsak a felek részére, de a bírósági ügyintézésre vonatkozóan is. A jogalkotók ezzel (is) kívánják garantálni a perkoncentráció vagy perhatékonyság elvének érvényesülését.

²⁵ Rolf Stürner 6. oldal

5. Tárgyalás. A kontinentális országokban a bíróság rendszerint hivatásos bírákból álló tanácsban, esetleg egyes bíróként jár el. Nem hivatásos bírák legfeljebb mint ülnökök vesznek részt az ítékezésben, polgári ügyekben esküdtszék igénybevétele fel sem merült. Bár a kontinentális jogokban is kiemelkedő jelentősége van a tárgyalásnak, mégsem olyan a szerepe, mint az angolszász rendszerekben. Ez a bizonyítás eszközeiről és módjairól kialakult elképzelésekből fakad. A kontinensen a jogkérdések ugyanúgy fontos szerepet kapnak a tárgyaláson, mint a tények. Ezek a tények ráadásul már mint jogilag megszárt és értékelt tények jelennek meg, a bizonyítás az okiratokra koncentrálnak, vélelmek tömege segíti a bírót a döntésben elégtelen tényfeltárás esetén, bizonyítékok egy része már az előkészítő szakaszban a bíró elé kerül. A *common law* országokban a tárgyalás a tények feltárására fókuszál, kiemelt szerepe van a szóbeliségnek és közvetlenségnek. Jolowicz szerint a *common law* tárgyalás ('*trial*') nem azonosítható azzal, amit a kontinensen tárgyalásnak hívnak. Ez összefüggésben van azzal, hogy polgári ügyekben Angliában ma már ugyan csak kivételesen, de Amerikában még meghatározóan esküdtszékek döntenek, s ezért mindennek a tárgyaláson kell kibontakoznia. A képviselők lélekbemarkoló szónoklataiból vagy épp kíméletlen, megpirongató kérdés-zuhatagaiból sikeresebb színházi előadások kerekedtek ki, mint egy izgalmas Shakespeare-drámából.²⁶ A tárgyalás vezetése mindkét rendszerben a bíró feladata, mégsem azonos módon. Az angolszász országokban sokkal visszafogottabban gyakorolják a bírák ezt a jogot: fő feladatuk a tárgyalás tekintélyének, rendjének megtartása és az eljárási szabályok betartatása. Itt a felek döntenek el, hogy ezeken a kereteken belül hogyan folyjon le a tárgyalás. A kontinens bírái aktívabban beleszólnak a tárgyalás menetébe, maguk döntenek a bizonyítás sorrendjéről.
6. Bizonyítás. Akár a kontinentális, akár az angolszász eljárásjogokat nézzük, egységesen megállapíthatjuk, hogy a tények megállapítása a bíróság (illetve az esküdtszék) feladata. Az, hogy a tényálláshoz hogyan jutunk el, jogrendszerenként igen eltérő. Az adverbáriális perjogokban a bizonyítás szabályai arra koncentrálnak, mely bizonyítékok nem vihetők az esküdtszék elé. A tárgyalás előkészítése a felek egymás előtti bizonyíték-feltárásán túl arra is irányul, hogy mely bizonyítást lehet majd a tárgyaláson, az esküdtszék előtt lefolytatni, s melyek azok, amelyek helytelenül befolyásolnák az esküdtek ítélőképességét. A megengedhetőségről a bírónak kell döntenie. Abból az alapideológiából kiindulva, hogy az igazságnak a felek csatájából kell kiderülnie, az amerikai jog a legszélesebb bizonyíték-feltárási kötelezettséget írja elő a feleknek, illetve a per egyéb szereplőinek. A feleknek meglehetősen tág lehetőségük van arra, hogy a másik fél által eltitkolni próbált bizonyítékokhoz hozzájussanak. Ez sok esetben visszaélésekre is lehetőséget nyújt, tekintettel arra, hogy egy amerikai bíróság előtti pereskedés során a piaci versenytársak egymás üzleti, ipari és egyéb titkaihoz férhetnek hozzá. Nemritkán kizárólag ezen titkok megszerzésére irányul a perindítás, hisz az eljárásjog által előírt kötelezettség a bizonyítékok feltárására nem más, mint az ipari kémkedés

²⁶ Pokol Béla: A bírói hatalom, Századvég Kiadó, Budapest, 2003 59-64. oldal

megengedett formája.²⁷ Angliában, ahogy fokozatosan eltűnt az esküdtszék a polgári igazságszolgáltatásból, úgy alakultak át a bizonyítás szabályai, s közeledtek a kontinentális rendszerhez.

A. A felek meghallgatása. A kontinentális rendszerekben általános szabály, hogy a felek nem lehetnek tanúk a saját perükben. Bár a bíró meghallgathatja őket, s jól is teszi, ha személyesen meghallgatja őket, vallomásuk nem bizonyíték, csupán annak tisztázására szolgál, mi az üggyel kapcsolatos álláspontjuk. A vallomás kiterjedhet a tényekre is, mely felhasználható a tényállás megállapítása során, de ettől még nem minősül bizonyítéknak. Az angolszász államokban ezzel ellentétben a feleket tanúként, eskü vagy fogadalom alatt hallgatják ki. Mivel a felek vallomása a kontinensen önálló bizonyítékként rendszerint nem értékelhető, a felek igazmondási kötelezettségének szankciói nem olyan szigorúak, mint a tanúké. Az igazmondási és együttműködési kötelezettség megsértése inkább az ügy érdemi kimenetelére hat ki, s ritkábban van eljárásjogi jogkövetkezménye (pl. pénzbírság). Az angolszász jogokban erőteljesebb az eljárásjogi szankciók alkalmazása, melynek során a hazug fél akár börtönbüntetéssel is szembetalálhatja magát (*'contempt of court'*).

B. A tanúvallomás. Mint az előbb szó volt róla, *common law* perjogokban a feleket tanúként hallgatják ki, vallomásuk bizonyítéknak minősül. Ezen túl is nagyobb szerepet kap a tanúvallomás az adverzariális rendszerben, mint a kontinensen. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy annak idején a sokszor írástudatlan esküdtek előtt valamely tényt egyszerűbb volt bizonyítani tanúval, mint okiratokkal. Ezzel szemben a kontinensen nagyrészt hivatásos bírák ítéleztek, az eljárás az írásbeliség felé tolódott el, az okiratokkal való bizonyítás jelenősége megnőtt. A tanú kihallgatásának módja is eléggé eltér egymástól a két rendszerben. Az angolszász államokban a tanúkihallgatást elsősorban a felek végzik: a tanút előbb az a fél hallgatja ki, aki a tanúbizonyítást kezdeményezte (*'examination in chief'*), majd ezt követik az ellenfél keresztkérdései (*'cross-examination'*), végül a fél az ellenfél kérdéseire kapcsolódóan további kérdéseket tehet fel. A tanú ilyen módszerrel való kihallgatása tükrözi leginkább az adverzariális rendszerek alapkonceptióját, mely szerint a per nem más, mint az egymással szembenálló felek csatája. A bíró ugyan maga is kérdezhet, fő feladata azonban a meg nem engedett kérdések feltételének, illetve az ilyen kérdésekre való válaszadás megtiltásában áll. A kontinentális jogokban a tanú kihallgatását a bíró végzi, a felek kérdéseket tehetnek fel a tanúnak, vagy kérdések feltételét indítványozhatják. A bíró tudomására juthatnak így olyan információk is, amelyekre

²⁷ A Rolf Stürner által idézett eset szerint az egyik kaliforniai bíróság a németországi Volkswagen gyárat mint alperest arra kötelezte, hogy tűrje a felperes belépését a gyár területére öt egymást követő napon rendes munkaidőben. Lehetővé tette a bíróság a felperesnek, hogy a munkaidőt követően este tízig az alperes épületeiben maradjon és a perhez kapcsolódó dokumentumokat lemásolja. A felperest feljogosította, hogy megtekinthesse azokat a gépeket, technikai részlegeket és iratokat, amelyek a per tárgyára, vagyis az adott típusú gépkocsira, annak formatervezésére, teszteredményeire, ütközésbiztonságára, stb. vonatkoznak. A Volkswagennek segítenie kellett a felperesnek ezt a bizonyítékgyűjtési akcióját, többek között egy 'felügyelő' kijelölésével, valamint a tanúként kihallgatható alkalmazottak rendelkezésre bocsátásával. (9-10. oldal)

a felek nem hivatkoztak, sőt, szerették volna eltitkolni. A teljesség kedvéért hadd álljon itt az is, hogy a mai angol perjogban a tárgyaláson való tanúbizonyítás igencsak leegyszerűsödött. A külső szemlélődő csupán annyit lát, hogy a bíró és a felek képviselői előkeresik a papírkupacból az éppen szólított tanú írásbeli vallomását, a tanú eskü alatt vallja, hogy az az ő vallomása, az ő aláírása szerepel rajta, és vallomását nem kívánja sem megváltoztatni, sem kiegészíteni, majd a felek ügyvédei lemondanak a tanú kikérdezésének lehetőségéről. Ki hitte volna, hogy idáig is eljut az angol bizonyítás?

C. A szakértői vélemény. Igazából szakértőről mint önálló bizonyítási eszközzől csak a kontinentális rendszerekben beszélhetünk. Az angolszász államokban a szakértő a tanú szerepében jelenik meg (*expert witness*). Szakértői bizonyítás szükségessége minden jogrendszerben felmerül, mivel sehol nem követelhető meg a bírótól, illetve az esküdtektől, hogy számtalan speciális tudást igénylő területtel tisztában legyenek. A hivatásos bírák feladata csupán annyi, hogy a jogot ismerjék, emellett nem lehetnek mindent tudóak.²⁸ A mai világban azonban már oly mennyiségű tudásanyag halmozódott fel, mely a mindennapi tudással és az általános ismeretekkel nem hozzáférhető. A jogviták háttérében rendszerint meghúzódnak olyan viszonyok, melyek megismerése és értékelése különleges szakértelmet igényel. A szakértő a hiányzó bírói ismereteket pótolja, de ennek módja különbözik a kontinentális és az angolszász rendszerekben. Az előbbiben a bíró egy a felektől független, pártatlan, általa kirendelt szakértőhöz fordul segítségért.²⁹ Az utóbbiban a felek feladata, hogy a különleges ismereteket a bíró felé közvetítsék méghozzá úgy, hogy az általuk felkért szakértők készítenek véleményt, illetve őket tanúként hallgatják ki. Így az egyik fél által felkért szakértő véleményét a másik fél az általa felkért szakértő segítségével ingathatja meg. Ez persze rögtön legalább két szakértő bevonását jelenti, amit továbbiak követhetnek mindaddig, míg a bírót, illetve az esküdteket nem sikerült meggyőzni valamelyik félnek a saját igazáról, illetve amíg ki nem merülnek az anyagi keretek. A szakértő tanúkénti kihallgatása még az angolszász perjogokban sem helyezi a szakértőt az egyszerű tanú helyzetébe, hisz a szakértő egyrészt nemcsak az általa észlelt tényekről számol be, de egyben ezekből a tényekből különleges szakértelme segítségével következtetéseket von le, így további tényekhez juttatja a bírót. Egy egyszerű tanú esetében azonban

²⁸ Vannak azonban kísérletek, hogy a bírói oldalon biztosítsák a speciális szakértelmet. A kontinentális rendszerekben elsősorban szakúlnökök és szakbírák kijelölésével, az angolszász rendszerekben ezeken kívül szak-escüdtek bevonásával kívánták megoldani a problémát. Így például különösen iparjogvédelmi ügyekben jelennek meg műszaki és jogi végzettséggel rendelkező bírák, de az angol jogban a *'Workmen's Compansation Act'* hatálya alatt alkalmaztak, illetve tengeri balesetekkel kapcsolatos ügyekben mind a mai napig alkalmaznak szakúlnököket.

²⁹ A bíró hiányzó szakismeretének pótlására többféle eljárás és módszer állhat rendelkezésre, attól függően, hogy mi a feladat: pusztán a lényeges tények megállapítása, néhány szakmai kérdésben való 'tanácsadás' avagy komplex állásfoglalás, a tények átfogó értékelése. A francia jogban ennek felel meg a *'constatation'*, a *'consultation'* és az *'expertise'* intézménye. Ehhez képest a magyar polgári eljárásjogban csak egyfajta szakértői bizonyítás létezik, függetlenül a felmerült kérdéstől. De ha a büntetőeljárásra tekintünk, ott már – legalábbis a nyomozási szakban – szaktanácsadó is közreműködhet (a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény 182. §-a)

csak az általa észlelt tényekre kíváncsi a bíróság, a véleményére nem. Másrészt, épp a speciális szakértelem miatt, a bírák a szakértők véleményének nagyobb súlyt tulajdonítanak, mint az egyszerű tanúvallomásnak. Az angolszász megoldás egyrészt igen költséges és időrabló, hisz elvileg végtelen számú szakértő felkérhető, amíg a fél bírja anyagilag. Emellett mivel az ellenfél nem tudja, hogy pontosan mit fog mondani a fél által felkért szakértő, ha nem elégedett azzal, amit hall, a következő tárgyalásra saját szakértőt hoz, majd ez így folytatódik tovább, míg a bíró véget nem vet az egymás fölé licitálásnak.

A kontinentális rendszer költségkímélőbb eszközt nyújt a felek közötti jogvita valós alapjainak feltárásához, de ez sem problémamentes. A szakértőnek, mint a bíró meghosszabbított kezének, csak ténykérdésekről kellene nyilatkoznia, s mint már volt róla szó, egyáltalán nem olyan egyszerű a kettőt egymásától elválasztani, mint amilyennek tűnik. A tapasztalatlanabb, döntésre kevésbé alkalmas bírók különösen könnyen hajlanak arra, hogy számos kérdésben átengedjék a döntés jogát a szakértőnek, és a szakértőkben is megvan a törekvés arra, hogy jogi kérdésekben nyilatkozzanak. Ehhez hozzájárul az is, hogy ugyan a bírónak elviekben lehetősége van arra, hogy a szakértői véleményt szabadon mérlegelje, minthogy épp az a szakértelme hiányzik, ami miatt a szakértőt ki kellett rendelnie és amivel felül kellene vizsgálnia a szakértői véleményt, ez a lehetőség igen kivételes esetekben érvényesülhet csak a gyakorlatban.

A perkoncentráció követelményének érvényesítése körében ma már Angliában is elérték, hogy a felek csak a bíróság engedélyével élhessenek a szakértői bizonyítás eszközével; a bíró elrendelheti, hogy egyetlen, közösen felkért szakértő járjon el; végül amennyiben a bíróság másként nem rendelkezik, a szakértő írásban terjeszti elő véleményét, a felek írásban tehetik fel e kérdéseiket, s csak kivételesen kerül sor a szóbeli kihallgatására.³⁰

7. Az ítélet. Az esküdtszéki bíráskodásra épülő adverbáriális rendszerben a ténykérdésekről az esküdtszék dönt. A kívülálló – beleértve magát az eljáró bírót is – az esküdtszék döntésének csak a végeredményét látják, ők a döntésüket nem kötelesek megindokolni. Ami a hivatásos bírák döntését illeti, a jog az alsóbb bíróságokat kötelezi arra, hogy határozataikat megindokolják, de a felsőbb bíróságokat nem. Ez annál is inkább érdekes, mert a *common law* országokban a jog fejlesztése hagyományosan a bírák kezében volt/van, vagyis az egyes eseteken keresztül formálták a joggyakorlatot, sőt, később hozzá is kötötték a bírakat a precedensekhez. Talán épp ezért, a valóságban a bírák nemigen tartóztatják meg magukat. A legfelsőbb fórumok bírának indokolása nemritkán éppoly akadémikus, mint a kontinens jogászprofesszoraié. Még ma is megdöbbentő, milyen terjengős, akár több száz oldalra rúgó is lehet egy-egy angol ítélet kontinentális kistestvérehez képest. Ennek persze az ellentéte is előfordul, mikor a bíró annyira szorítkozik, hogy egyetlen az előtte szóló kollegájával. A terjengősséghez valószínűleg az

³⁰ Jolowicz kritika alá vonja a Woolf-reformnak azt a megoldását, amivel meg akarta őrizni az adverbáriális rendszer főbb jellemzőit, de egyúttal a kontinentális rendszerek eszközeit – azok előnyeire tekintettel – is adaptálni igyekezett. Szerinte a két rendszer nem keverhető össze, s bár rövid távon beválthatja majd a hozzá fűzött reményeket, a strukturális hibák miatt, hosszú távon komoly nehézségekre lehet számítani. (Jolowicz 242. oldal)

is hozzájárul, hogy az angol bírák – amennyiben nem értenek egyet a többségi döntéssel vagy indokolással – hozzáfűzhetik saját álláspontjukat az ítélethez, míg a kontinentális rendszerekben ez nemritkán tilos: a döntés a bíróság döntéseként jelenik meg, nem az adott eljáró bíró álláspontjaként. Ha készül is írásbeli feljegyzés a kisebbségben maradt bíró véleményéről, azt zártan kezelik, és csak meghatározott személyek és szervek olvashatják el. A kontinensen is eltérő lehet a bírák indokolási hajlandósága: a francia szövegpozitivizmus idején például, amikor a bírót a törvény kimondó szájának tekintették, az indokolás szűkre szabott volt, lakonikus tömörséggel gyakorlatilag csak az alkalmazandó jogszabályhelyekre hivatkozott, s tartózkodott a további értelmezésektől.

Ma már mindkét területen általánosan elfogadott az az igény, hogy a bírák megindokolják döntéseiket, mert perorvoslat esetén csak ez alapján lehet elbírálni, hogy helyes volt-e az alsóbb fokú döntés vagy sem.

8. Egyezség. Az egyezségkötés több szempontból is előnyös: először is könnyebbség a bírónak, mert nem kell ítéletet hoznia, gyorsabban és egyszerűbben szabadulhat az ügytől. Másrészt a felek is elégedetten távozhatnak a bíróságról, egyikükben sem maradnak ellenérzések egymás, illetve az igazságszolgáltatás iránt. Az egyezségkötés már a formális bírói út igénybevételét is megelőzheti, melyre éppen a per idő- és költségigényessége készíti a feleket. Hasonló okokból törekednek a felek az eljárás alatt is egyezséget kötni. Az amerikai tárgyalás előkészítése során a bírák kísérletet tesznek arra, hogy a felek akár a bíróság előtt, akár azon kívül megegyezzenek. Ennek érdekében egyeztető tárgyalásokat tarthatnak (*'settlement conference'*), illetőleg közvetíthetnek a felek között (*'court-annexed mediation'*). A tárgyaláson a bírák már kevésbé aktívak a felek egyezségre ösztönzésében, de az eljárási jogszabályok bírói közreműködés nélkül is egyezségre készíti a feleket. Az alperes például az általa elismert összeg bírósági letétbe helyezésével jelezheti egyezkedési szándékát. A bíróság nem tud a letétbe helyezésről, így a letett összeg nagyságáról sem. Amennyiben a felperes nem fogadja el ezt az összeget, és a bíró nem ítéel meg többet, mint a letett összeg, a pernyertes felperesnek kell megfizetnie pernyertessége ellenére is a letétbe helyezést követően felmerült összes perköltséget. Az amerikai jogban – mint már korábban említettem – az egyezségkötési hajlandóságot közérdekű keresetekben az is befolyásolja, hogy a felperest támogató egyesület, társaság, szövettség, stb. milyen, számára előnyös precedens születését várja, míg kedvezőtlen döntés lehetősége esetén a konkrét ügyben érintett fél érdekeit is feláldozva hajlandó egyezségkötésére. Az egyezség népszerűségét igazolják a számok is: az Egyesült Államokban az ügyek alig 2–3%-a jut el az ítélethozatalig, a többi befejeződik a tárgyalás előkészítése során. Angliában a kilencvenes évek elején az ügyek 95%-a oldódott meg egyezséggel még a tárgyalás előtt, s a jogviták alig 1%-a jutott el az ítéletig.

A kontinentális országokban is van hagyománya az egyezségnek, de sokkal csekélyebb arányban vezet a per befejezéséhez, mint a *common law* országokban.

Zárásként essen pár szó a perorvoslati rendszerekről. A téma azért kapcsolódik az eddig leírtakhoz, mert a XX. század végére, XXI. század elejére az eljárásjogok világszerte új fejlődési szakaszba jutottak, melyet az egyszerűség, gyorsaság és olcsóság

követelménye kényszerített ki. Nem ritkán a perorvoslati rendszer átalakításában jelenik meg a megoldás kulcsa. Így például a 2001. évi német reformok kifejezetten a perorvoslatok átfogó átformálását tűzték ki célul, de a magyar Pp. legutóbbi novellái is jelentősen érintették a perorvoslatokat, különösen pedig a felülvizsgálatot.³¹

Nem célok ebben a tanulmányban részletesen bemutatni az egyes perorvoslati rendszereket. Ehelyett csak vázlatosan érinteném azokat a kérdéseket, amelyek a jelen dolgozat szempontjából jelentősek. Azért sem megyek bele a részletekbe, mert az a fenti összehasonlító elemzést más irányba vinné el, tekintettel arra, hogy a perorvoslati rendszerek vonatkozásában kevésbé hangsúlyos a kontinentális és az angolszász eljárásjogok közötti különbség.

Perorvoslati rendszer alatt egy adott állam eljárásjogában érvényesülő perorvoslatok összességét és egymáshoz való viszonyát értjük. Ez alapján megkülönböztethetünk reformatórius és kasszációs rendszereket.³² Ezek kombinációjából egyes rendszereket lehet képezni, valójában minden létező perorvoslati rendszer ez utóbbi kategóriába tartozik. Az, hogy egy konkrét perorvoslati rendszert melyik osztályba sorolunk, alapvetően a domináns perorvoslat jellegétől függ.

Manapság mivel a másod-, illetve harmadfokú eljárásoktól egyszerre többféle funkció betöltését is elvárjuk (így például azt, hogy a felek közötti jogvitát megoldja, a feleknek igazságot szolgáltatson, biztosítsa a jog érvényesülését, illetve szolgálja a jogfejlesztést, de egyidejűleg legyen az eljárás időszerű és hatékony), melyek más-más, egymásnak ellentmondó eszközökkel érhetőek el, jogalkotói döntéstől függ, melyik kap prioritást, s mely követelmények szorulnak háttérbe. Az egyes jogrendszerekben kialakult perorvoslatok, elnevezésük esetleges hasonlósága ellenére is, más-más tartalommal élhetnek, míg eltérő elnevezés mögött hasonló megoldásokat találhatunk. A reformatórius perorvoslatokat fellebbezésnek (*'appel'*, *'appello'*, *'apelación'*, *'appeal'*) nevezik. A kasszációra irányuló kérelmet nem ismeri külön a magyar jogi terminológia, de más jogrendszerekben erre is külön kifejezést használnak (*'cassation'*, *'cassazione'*, *'casación'*). Az angol jogban szintén nincs önálló kifejezés a „kasszációra”, de a 19. század végéig a *common law*-n alapuló perekben igénybe vehető fellebbezés inkább viselte magán a kasszáció, mint a hagyományos értelemben vett fellebbezés jegyeit, míg ez utóbbi csak az equity-bíróságok előtt létezett, s a 19. század végétől

³¹ A felülvizsgálat legutóbbi átfogó módosításakor (2001. évi CV. törvény) a jogalkotó a korábban megkezdett reformokat vitte tovább ezen a rendkívüli perorvoslati eljáráson. Az ítéletátlak felállításával, a hatáskörmegoszlás újraszabályozásával a Legfelsőbb Bíróság munkaterhét kívánták csökkenteni abból a célból, hogy az ne vesszen el az egyedi ügyek tengerében, és jobban eleget tudjon tenni jogegységesítő feladatának. A felülvizsgálati lehetőség beszűkítésével is arra törekedtek, hogy a jogkérdésen alapuló perorvoslat az egységes jogalkalmazást, illetve a jog továbbfejlődését szolgálja (Pp. 271. §).

³² A megkülönböztetés a perorvoslat devolutív hatályán alapul. A teljes devolutív perorvoslatok az alsóbb fokú bíróság teljes (ténybeli és jogi) döntési jogkörét átszármatztatják a magasabb fokú bíróságra (ezek a reformatórius rendszerek), a nem devolutív perorvoslatok alapján a magasabb fokú fórum saját döntésével nem helyettesítheti a megtámadott határozatot, jogköre csak a megsemmisítésre terjed ki (kasszációs rendszer). Ismertek még a nem teljes devolutív perorvoslatok, mikor csak a jogkérdésben való döntés joga száll át a magasabb fokú bíróságra, a tényálláshoz azonban nem nyúlhat. Ez utóbbit jogi revíziós rendszerként emlegetik, igazából ez is a reformatórius és a kasszációs rendszer ötvözeté.

vált általánossá. A kasszáció és a fellebbezés kettőssége megjelenik a francia vagy az olasz jogban is, bár a kasszáció felé való elmozdulást mutatja, hogy mindkét államban a legfőbb bírói fórumot „kasszációs bíróságnak” hívják. Ami az Egyesült Államok perorvoslati rendszerét illeti, bár elnevezésében a fő perorvoslat fellebbezés ('appeal'), tartalmában közelebb áll a kasszációhoz.

Az angol és a kontinentális rendszerekben a perorvoslatok bizonyos fokig eltérő fejlődése az alábbi körülményekre vezethető vissza. A *common law* országokban az esküdtszék működése eleve kizárja a hagyományos értelemben vett fellebbezés lehetőségét. Az esküdtszék döntése ugyan nem megkérdőjelezhetetlen, de újratárgyalást csak olyan kirívó esetekben rendelnek el, amikor a bizonyítékokat az esküdtek súlyosan ésszerűtlenül mérlegelték. Ha a felsőbb fokú bíróság előtt ténykérdésben merülne fel vita, mely súlyánál fogva jelentős kihatással volt vagy lehetett a per kimenetelére, a fellebbviteli fórum nem folyhat bele a helyes tényállás megállapításába még bizonyítás felvétele útján sem, hanem vissza kell adnia az ügyet újratárgyalásra, melynek során új esküdtszék alakítanak és kezdődik minden előlről. A kontinentális jogrendszerekben, minthogy esküdtek sosem ítéleztek polgári ügyekben, a fellebbezési jog ilyen okból történő korlátozása ismeretlen. Másrészt, míg az angolszász polgári per magját a szóbeliség és a közvetlenség elvére épülő tárgyalás képezte, addig a kontinentális perjogokat alapvetően az írásbeliség jellemezte. Bármilyen perorvoslatról legyen is szó, csak akkor képzelhető el, ha az alsóbb fokú (megelőző) eljárás során születtek olyan dokumentumok, melyek alapján a felülvizsgálat a magasabb fokú bíróság által elvégezhető. Amíg tehát az elsőfokú angol bíró előtt volt minden, aminek alapján a tényállást megállapíthatta, és a másodfokú bíróság ennek csak írásban rögzített formájához jutott hozzá, addig a francia bírók már első fokon is nagyrészt iratokból (így például a tanúk írásbeli vallomásából) dolgoztak. A többi kontinentális országban is attól függően kerültek szembe a közvetlenség elvének érvényesítésével, illetve áthágásának szükségességével, amilyen arányban az elsőfokú bíró maga is már iratokból és nem közvetlenül a bizonyítékok forrásából dolgozott.

Ami a fellebbezés jellegét illeti, az angol elmélet szerint minden fellebbezés törvényi alapú, vagyis törvényi rendelkezés hiányában nincs fellebbezési jog. Az angol jog nem ismeri el általános, alkotmányban is deklarált elvként a jogorvoslathoz, a kétszintű elbíráláshoz való jogot úgy, ahogy teszik azt a kontinentális rendszerek. Épp ezért, a perorvoslatok engedélyhez kötésének kérdése, illetve az engedély megadásának feltételei a szigeten nem olyan jelentősek, mint a kontinensen. Ettől függetlenül a gyakorlatban mind a *High Court*, mind a megyei bíróságok (*county court*) ítéletei ellen van helye fellebbezésnek, sőt akár két fellebbezésre is sor kerülhet.

Az angol jogban a fellebbezés további sajátossága, hogy nincs halasztó hatállyal a végrehajtásra, aminek mindenképp megvan az az előnye, hogy a pervesztes felet visszatartja attól, hogy csak azért nyújtson be fellebbezést, hogy késleltesse a teljesítést, illetve a végrehajtást. Másrészt azonban, ha a fellebbezés eredményes lesz és a végrehajtást már elkezdték, sőt, talán be is fejezték, ezzel felesleges költségeket okoznak és vissza kell állítani az eredeti állapotot. A civil jogokban épp ezért a fellebbezés rendszerint halasztó hatállyal bír a végrehajtásra, de kivételesen elrendelhető a határozat végrehajtása fellebbezésre tekintet nélkül, mely a pernyertes fél helyzetét könnyíti meg és elriasztja a pervesztést az időhúzó fellebbezéstől.

Mint már volt szó róla, tiszta reformatórius, illetve tiszta kasszációs perorvoslati rendszerek a valóságban nem léteznek, minden állam perorvoslati rendszere ennek a kettőnek az elemiből áll, vagyis vegyes rendszer. Némi tendenciaszerű különbséget fel lehet azonban fedezni abban, ahogy a két rendszert a kontinentális, illetve az angolszász perjogok ötvözik.

A kasszációs rendszer fő jellemzője, hogy a megtámadott határozat felülvizsgálata jogkérdésben történhet csak meg, ténykérdések vizsgálatára nem terjedhet ki. Ha a kasszációs bíróság helytelennek találja a megtámadott határozatot, azt nem javíthatja ki, nem helyettesítheti saját döntésével, hanem hatályon kívül kell helyeznie és az ügyet vissza kell adnia az alsóbb fokú fórumnak. A civiljog országokban a tiszta kasszációs rendszert úgy próbálják áttörni, hogy ténykérdéseket jogkérdésnek minősítenek, illetve lehetővé teszik a határozat kasszálását olyan esetekben, amikor „az alsóbb bíróság nem indokolta meg eléggé” az általa megállapított tényállást. Az angolszász rendszerekben is hasonló megoldásokkal élnek, de még az esküdtszéki eljárásban is fennáll a lehetősége, hogy a zsűri döntését kétségbe vonják. A tiszta kasszációs rendszerekben a felsőbb bíróság csak arra jogosult, hogy megsemmisítse a jogszabálysértő ítéletet, de az új eljárást egészében az alsóbb fokú bíróságnak kell lefolytatnia. Mivel felmerül annak lehetősége, hogy az alsóbb fokú bíróság akár ugyanolyan, akár másmilyen hibákba esik, előfordulhat, hogy döntését többször is kasszálni kell, amely ellentétes nemcsak a felek érdekével, de jelentős forrásokat emészt fel a bírósági szervezet oldalán is. Ezt a kontinentális államokban úgy orvosolják, hogy lehetővé teszik a kasszációs bíróság számára, hogy az alsóbb fokú bíróságnak kötelező erejű iránymutatást adjon a megismételt eljárásra vonatkozóan. A *common law* országokban a helyzetet már az megoldja, hogy a precedens-rendszerből kifolyólag az alsóbb bíróságok kötve vannak a felsőbb bíróságok döntéseihöz.

A kasszációs rendszer áttörését jelenti az is, hogy fokozatosan – épp a pergazdaságossági és ésszerűségi igényeknek eleget téve – lehetőséget adtak a felsőbb bíróságoknak, hogy az alsóbb bíróságok jogsértő döntései helyett maguk hozzanak jogszerű döntést anélkül, hogy visszautalnák az ügyet az alsóbb szintre. A kontinentális rendszerekben erre akkor van mód, ha csupán jogkérdésben volt tévedésben a megtámadott határozatot hozó bíróság, mert a ténykérdések vizsgálatába nem mehet bele a perorvoslati bíróság (ez igazából a jogi revíziós rendszernek felel meg). Ami a *common law* országokat, ezen belül is az Egyesült Államokat illeti, az esküdtszéki rendszer önmagában korlátokat állít a bíró elé, hogy a fellebbviteli fórum ténykérdésekben állást foglalhasson, de ha csak hivatásos bíró járt el alsóbb fokon, akkor mind jogi, mind pedig ténykérdésekben felülbírálnak a megtámadott döntés. Ez utóbbit csak akkor teheti meg, ha az elsőfokú bíróság döntése nyilvánvalóan hibás.

A reformatórius perorvoslati rendszerek lényege, hogy a felsőbb szintű fórum mind tény-, mind jogkérdésben felülbírálnak a megtámadott határozatot és saját döntésével zárhatja le a felek közötti jogvitát. A felek épp ezért a perorvoslati eljárásban új tényeket hozhatnak fel és új bizonyítékokra hivatkozhatnak, a felsőbb fokú bíróság ezek alapján maga is vehet fel bizonyítást, és az általa megállapított tényállással helyettesítheti az alsóbb fokú bíróság döntését. Ez a fajta széles körű felülvizsgálat többféle veszélyt is magában hord: egyrészt az új döntéssel szemben egyáltalán nincs, vagy korlátozott a további perorvoslati lehetőség, ha pedig van, az eljárás oly mértékben elnyúlhat, hogy

az semmiképp nem egyeztethető össze az időszerűség kívánalmával. Emellett az elsőfokú eljárás könnyen egyfajta szükséges, de egyben felesleges „elő-szakasszá” degradálódik, mert a felek a perdöntő bizonyítékaikat visszatartják a mindent eldöntő másodfokú eljárásra (mint például Németországban, de Magyarországon is egy ideig ez volt a gyakorlat). A kontinentális államokban különböző módon próbálták beszűkíteni a fellebbezésben előhozható új tények és bizonyítékok körét: így például nem lehet rájuk hivatkozni, ha a félnek felróható okból nem kerültek elő első fokon, vagy a bíróság visszautasíthatja az új bizonyítás felvételére irányuló indítványt, ha ez a per befejezését jelentősen késleltetné. Az angolszász rendszerekben, különösen Angliában, bár fennáll a lehetősége annak, hogy újratárgyalják az ügyet másodfokon, és új bizonyítást vegyenek fel, a valóságban igen ritkán élnek ezzel a lehetőséggel: a tanúkat nem hallgatják ki újra, az elsőfokú iratok alapján járnak el.

Jelen időkből a perorvoslati rendszerek fejlődési irányait is a gyorsaság, az egyszerűség és az olcsóság érvényesítése uralja. A cél az elsőfokú eljárás hangsúlyossá tételén van, ezért a fellebbezést bizonyos ügyekben kizárják, korlátozzák vagy feltételekhez kötik. Egyre elterjedtebb a fellebbezés, illetve egyéb perorvoslatok engedélyhez kötése, melyről vagy az alsóbb szintű, vagy az elbírálásra jogosult fórum jogosult dönteni. A megszorításoknak egy másik célja a felsőbb bíróságoknak egyedi ügyek alól való tehermentesítése, hogy jobban eleget tudjanak tenni jogegységesítési és jogfejlesztő feladatuknak. Ez még a civil jog országaiban is így van, ahol hagyományosan nem ismerik el a bíró alkotta jogot jogforrásként, vagy ahogy René David fogalmazott, „jogsabályok forrásaként”³³, a valóságban azonban nem képzelhető el, hogy a felek ügyük alátámasztásaként fel ne hívnák akár magasabb, akár azonos szintű bíróság korábbi jogi álláspontját, vagy hogy a bíróság ítéletében ne hivatkozna más ügyekben hozott döntésekre.³⁴

Zárásként, visszakanyarodva a dolgozat kiindulópontjához, vagyis ahhoz, hogy mi a polgári eljárás szerepe célja a XXI. századi társadalmakban és ezt miként kívánják elérni, ki kell emelni, hogy mindenképp leegyszerűsítő azt állítani, hogy általában az igazságszolgáltatásnak – így a polgári igazságszolgáltatásnak is – csupán konfliktusmegoldó funkciója van. A mai perrendtartások már nemcsak a bosszú helyettesítéseként ajánlanak szabályozott kereteket az igények érvényesítésére, feladatuk ennél sokkal összetettebb. A bírói szervezet a hatalommegosztás egyik kiemelt szereplője, a jogállamiság egyik legfontosabb garanciája. Az eljárásjogoknak tükrözniük kell a bírói hatalomnak ezt a pozícióját és megfelelő kereteket kell teremteniük ezeknek a feladatoknak a teljesítéséhez. Bármilyen egyéb funkciók kelljen is a bíróságoknak betölteniük, ezeket mindig az egyéni jogviták megoldásán keresztül kell megvalósítaniuk. A mai kor legnagyobb kihívása a bírókra nehezedő hatalmas ügymennyiség és a gazdasági élet nyomása az időszerű és „gazdaságos” döntések iránt. A magas szinten történő ítélezés a hagyományos keretek között már nem biztosítható, ezért elkerülhetlenné váltak a reformok a kontinentális, de az angolszász rendszerekben is.

³³ René David: A jelenkor nagy jogrendszerei 113. oldal

³⁴ Lásd a felülvizsgálat módosításáról szóló 30. lábjegyzetet.

A formalizált eljárások megújulásán kívül azonban egyre több jogalkotó lát hatékony segítséget a kizárólag konfliktusmegoldásra irányuló alternatív módszerekben (ADR), mint a választottbíráskodás, a közvetítés és az egyeztetés. Ezeknek az alternatív eljárásoknak megvan az az előnyük, hogy kifejezetten a vitamegoldásra koncentrálnak, beleértve a vita jogi jellegén kívül annak egyéb (pl. pszichológiai, szociológiai, stb....) aspektusait is. Az ADR eddig leginkább az angolszász államokban terjedt el tekintettel arra, hogy polgári igazságszolgáltatásuk a kontinentálishoz képest sokkal formalizáltabb, költségesebb és időigényesebb. Az új angol polgári perjogi szabályok például kifejezetten ösztönzik a feleket ADR alkalmazására és a bíró is köteles a feleket a bíróságon kívüli vitamegoldási lehetőségek felé irányítani, ha a felek erre való hajlandóságát észleli. A bírósági út elkerülését nemcsak kedvezményekkel honorálja a jogszabály, de szankciókkal is sújtja azt, aki indokolatlanul zárkózik el az ilyen lehetőségektől. A kontinentális államokban is egyre terjed a viták választottbíráskodás, mediáció vagy egyeztetés felé való terelése. Hazánkban ugyan a törvényi háttér egyre bővül, a gyakorlat egyelőre még nem figyel fel az új utakra. A hétköznapi gondokozásban a vitamegoldás kizárólagos fóruma az államilag szervezett bíróság, s jelenlegi polgári perrendtartásunk sem sarkallja a feleket az alternatív vitamegoldási módszerek igénybevételére.³⁵ Annak ellenére, hogy mindig is lesznek olyan kérdések, amelyekben az állam nem engedi át a döntés lehetőségét más, magánjogi fórumoknak, gondolkodásunkat jelentősen át kell strukturálnunk, hogy lépést tartsunk a világgal.

Felhasznált irodalom és egyéb források:

- J. A. Jolowicz: *On Civil Procedure*. Cambridge University Press, 2003
- Kengyel Miklós: *A bírói hatalom és a felek rendelkezési joga a polgári perben*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003
- Kengyel Miklós: *Magyar polgári eljárásjog*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003
- Gáspárdi László – Wopera Zsuzsa – Kormos Erzsébet – Cserba Lajos – Nagy Andrea – Harsági Viktória: *Polgári perjog – Általános rész*, KJK, Budapest, 2003
- Pokol Béla: *A bírói hatalom*. Századvég Kiadó, Budapest, 2003
- Menyhárt Ádám: *Bevezetés az amerikai polgári peres eljárásba*. *Collega* 2001/3. szám 40-43. oldal
- Rolf Stürner: *Why Are Europeans Afraid to Litigate in the United States?*
<http://w3.uniroma1.it/idc/centro/publications/45sturner.pdf>
- Badó Attila: *Az angolszász típusú esküdtszék kritikai elemzése*. *Acta Juridica et Politica L.*, Szeged, 1996

³⁵ Alig néhány rendelkezés utal csak a Pp.-ben arra, hogy léteznek alternatív eljárások, egész pontosan mediáció (80. § (3) bekezdés, 121. §. (1) bekezdés f) pontja), 170. § (1) bekezdés d) pontja). Ezek közül is csak egy az, ami szankciót ír el ő azzal szemben, aki a közvetítés eredményét semmibe véve keresetet indít (80. § (3) bekezdés)

Badó Attila: Bevezetés az USA jogrendszerébe. Acta Juridica et Politica LII., Szeged, 1997

René David: A jelenkor nagy jogrendszerei (ford. Nagy Lajosné Dusa Margit), Budapest, 1977 290. oldal

Stipta István: A magyar bírósági rendszer története. Debrecen, 1997

Köblös Adél: Angol polgári eljárásjog a csatornában? Jogtudományi Közlöny, 2002/6. 291-296. oldal

Civil Procedure Rules: http://www.dca.gov.uk/civil/procrules_fin/current.htm

A polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény

Modigliani